

S. KARALIŪNAS

LIE. *čiūtnas* „DAILUS, ŠVARUS, TVARKINGAS...“, *taūsti (-čia)*
„ILGĖTIS, LIŪDĖTI“ IR JŲ GIMINAIČIAI

I

Vardažodžiai *čiūtnas*, *čiutnūs* ir prie jų priklausantis *čiutlūs*, LKŽ duomenimis (žr. LKŽ II² 186), vartojami įvairiose lietuvių kalbos ploto vietose: *čiūtnas* Daugėliškis, Dusetos, Girdiškė, Kiaukliai, Suvainiškis, Šiluva, Traupis, *čiutnūs* Barstyčiai, Dusetos, Molėtai, Nemenčinė, Salakas, Siesikai, *čiutlūs* Miroslavas, Nemunaitis. Iš Užpalių yra žinomas veiksmažodis *čiutrúoti (-úoja)* „ruošti, ruošiantis daug vaikščioti“, kuris leidžia manyti buvus dar vieną panašaus tipo ir artimos reikšmės (žr. žemiau) būdvardį: **čiutras* ar **čiutrus*, dėl darybos būdo plg. *sapnúoti : sãpnas*, *drėgnúoti* „drėgti“: *drėgnas*, *stiprúoti* „būti stipriam“: *stipras*, *stiprūs*.

Vardažodžiai *čiūtnas*, *čiutnūs* reiškia „dailus, švarus, tvarkingas; gyvas, vikrus“, o *čiutlūs* – „dailus, švarus, tvarkingas“. Jų reikšmių „dailus, švarus, tvarkingas“ ir „gyvas, vikrus“ ryšį padeda suprasti *čiūtnas*, -ūs vedinio *čiūtnyti (-ija)* „daryti čiutną, puošti; smarkiai ką dirbti; godžiai ėsti“ turimos reikšmės, plg. dar *ap-čiūtnyti* „apšvarinti, aptvarkyti“. Iš šio veiksmažodžio matyti, kad reikšmę „gyvas, vikrus“ galima interpretuoti „kuris smarkiai, t. y. gyvai, vikriai, ką dirba (puošia, ruošia, švarina, tvarko, ėda...)“. Taigi senesnė minėtų vardažodžių reikšmė, atrodo, yra „dailus, švarus, tvarkingas“.

Tai konstatavus ir dairantis tolesnių giminaičių, vertėtų atkreipti akis į tokias leksemas, kaip *čiutėti (čiūta)* „po miego lovoje snūduriuoti“ ir *čiūtėti (čiūti)* „būti kur susitraukus, kiūtoti“ LKŽ II 185. Pastarojo veiksmažodžio šaknies balsio pailgėjimas, t. y. *čiut-* → *čiūt-*, yra apspręstas paties semantinio-morfologinio tipo, kuriam jis atstovauja, plg. *glūdėti (glūdi)* „prisiglaudus būti; kiūtoti, tūnoti...“: *glūsti (glūnda)*, *glaušti (-džia)*; *klūpėti (klūpi)* „būti atsiklaupusiam“: *klūpti (klūmpa)*, *klaupti (-ia)*; *kūpėti (kūpi)* „smarkiai virti; bėgti per kraštus, kilti...“: *kūpti (-sta, -a)* „kilti, rūgti“, *kaūpti (-ia)*; plg. *Vanduo kaūpia* „verda, bėga, eina per puodo viršų“ Daugėliškis); *rūpėti (rūpi)* „turėti rūpestį“: *rūpti (ruūmpa)*, *raūpti (-ia)* ir kt. Vadinasi, abu minėti veiksmažodžiai turi šaknį *čiut-*.

Kad leksemų *čiutėti (čiūta)* ir *čiūtėti (čiūti)* turimos reikšmės, atrodo, irgi yra giminingos, matyti, pvz., iš *glūdoti (-o, -oja)* „kiūtoti, tūnoti; tyliai kur prisiglaudus būti; nemiegant gulėti patale, būdrauti“. Reikšmę „po miego lovoje

snūduriuoti, gulėti“ (resp. jos alosemą „būti kur susitraukus, kiūtoti“) galima suprasti esant „lepintis“, dėl tokios galimybės plg. *gūžinti* „šiltai guldyti; šildyti, lepinti“; *iš-gūlinti* „leisti ilgai gulėti; išlepinti“ (plg. *Išgulinta, išlepinta mergė vadinos švitрэ... Gegrėnai*). Nagrinėjamojoje šaknyje *čiut-* reikšmę „lepinti(s)“ kaip tik ir turi veiksmažodis *čiūtinti* (be k.) „labai kruopščiai prižiūrėti, lepinti“ (plg. dar vardažodžius *čiūtėlė, čiutytė* „kas čiutinamas, lepinamas“).

Turėdamos „kruopščiai prižiūrėti, lepinti“ ar joms artimas reikšmes, nagrinėjamajai šakniai, atrodo, priklauso ir tokios leksemos, kaip antai: *tutėnti* „prižiūrėti (ligonį)“ Dusetos, „storai vilkti; kloti, kamšyti“ Kiaukliai, Lyduokiai, Pabaiskas, *tūtinti* „lepinti“ Molėtai, Žiliniai, *tūtinti* „storai, šiltai rengti“ Pelesa, *tūtalo-ti (-oja)* „lepinti, per daug rūpintis“ Želva, „vynioti į skaras, šiltai rengti“ Joniškėlis, Lauksodis, Pasvalys, Sidabravas, Vaškai, „(refl.) šiltai, storai vilktis“ Grūžiai, Joniškėlis, Kriukai, Pasvalys, Pašvitinys, N. Radviliškis, Salamiestis, Šimonys, Vabalninkas, *tūtalotis (-ojasi)* „storai rengtis“ Biržai, Grūžiai, Linkuva, Pabiržė, Papilys, *tūtulioti(s) [-ioja(si)]* „rišti(s), šiltai rengti(s)“ Girkalnis, Joniškis, Lygumai, Šakyna, *tūtuliuoti (-iuoja)* „šiltai rengti, rišti“ Girkalnis, Skirsnemunė, Šakyna, Žagarė, *tūtuluoti (-uoja)* „storai vilkti“ Kuršėnai, *tūtulotis (-ojasi)* „suptis, siaustis, vyniotis“ (abu pastarieji veiksmažodžiai iš Kuršėnų užrašyti V. Vitkausko).

Kai kurie suminėti priesagų *-aloti, -ul(i)oti, -ul(i)uoti* veiksmažodžiai gali būti denominatyvai, plg. *tutulis* (be k.) „kas apsituliojęs, nevykusiai apsirengęs“ Lygumai. Antra vertus, reikšdami tęstinį ar kartotinį neintensyvų veiksmą arba būseną, jie galėjo atsirasti ir tiesiog iš veiksmažodžių¹, pvz., *tutėnti* (kai kurie jų, atrodo, pailgina šaknies balsį, plg. *tutėnti: tūtalotis, tūtulotis* ir *krutėti: krūtuloti* „pamažu krutėti, dirbinėti“). Lygiai tas pats, atrodo, pasakytina ir apie *tautėti (-ėja)* „saugoti, prižiūrėti“ Daukšiai, Skirsnemunė bei *tautelėti (-ėja; be k.)* „lepinti“ N 93 [F. Nesselmannas, paėmęs iš J. Brodovskio žodyno (Bd 213), pateikia šį veiksmažodį su klaustuku].

Šaknies *tut-* leksemų randame ir latvių kalboje: *tutināt* „wickeln, (ein)hüllen; verwöhnen; sich mit Puppen abgeben“, *tutelētiēs (-ējuōs)* „sich lange ankleiden“ ME IV 274–275, *iz-tutelēt* „(weich, vorsichtig) loswickeln, herauswickeln“, *iz-tutulēt* „(weich, vorsichtig) loswickeln, herauswickeln; lutināt“, *iz-tutuļāt* „anstellen, anordnen, bestellen, schicken, izrīkuot“ EH I 491, *tutuļuōtiēs* „sich (in viele Kleidungsstücke) einwickeln, einhüllen“ ME IV 275, *tūstīt² (-stu, -stīju)* „(ein Kind) fest einwickeln“ EH II 708 (iš **tūt-st-*).

Vadinasi, leksemų *čiutėti (čiūta)* „po miego lovoje snūduriuoti“, *čiūtėti (čiūti)* „būti kur susitraukus, kiūtoti“, *čiūtinti* „labai kruopščiai prižiūrėti, lepinti“ ir *tutėnti* „prižiūrėti (ligonį); storai vilkti, kloti, kamšyti“, *tūtinti* „lepinti“, *tūtinti* „sto-

¹ Lietuvių kalbos gramatika, II, Vilnius, 1971, 250–251, 256–257.

rai, šiltai rengti“, la. *tutinât* „wickeln, (ein) hüllen; verwöhnen...“, lie. *tautėti* (-ėja) „saugoti, prižiūrėti“ artimos reikšmės, atrodo, leidžia jas laikyti vienašaknėmis leksemomis. Jų šaknies pradžios palatalinio ir veliarinio priebalsio kaitaliojimas yra visai galimas, plg. *čiùkinti* „gaivinti“, *pra-čiùkinti* „pralinksinti, atgaivinti; (refl.) išaugti, išsitaistyti“: *atsi-tùkti* (-sta) „atsipeikėti“, *tùkti* (*tuñka*) „riebėti, storėti, tarpti...“; *čiaupti* (-ia) „verti, daryti (lūpas, burną)...“: *táupti* (-ia) „čiaupti (lūpas)“; *čiùpti* (*čiuñpa*) „netikėtai užtikti, užklupti“: *tùpti* (*tuñpa*) „(netikėtai) užklupti“; *čiūžti* (-ia) „tekėti, driektis...“: *pa-tūžti* (-žta) „pažliugti, patvinti“ *ap-tūžti* „tulžti, pampti“; *džiaūbti* (-ia) „eiti nosį nuleidus“: *daūbti* (-ia) „duobti skobti; dobtai, mušti“; *džiūbti* (*džiuñba*) „kristi, pulti ant žemės (visu svoriu)“: *dūbti* (*duñba*) „darytis dubiam, rasti įdubai, linkti; klimpti, smegti, grimzti...“²; *džiugais* (be k.) „būriais“: *dugsus* (be k.) „daugus, gausus, apstus“, la. *dudz* „daudz“, lie. *daūg* „dideliu kiekiu, apščiai, nemaža, gausu“, la. *daūdz* „viel“. Jų reikšmės, apskritai paėmus, yra „(kruopščiai) prižiūrėti, saugoti, per daug rūpintis, lepinti, storai, šiltai vilkti, supti, rengti“. Kad iš šito reikšmių būrio galėjo išriedėti reikšmė „dailus, švarus, tvarkingas“, kurią turi *čiutnas*, *čiutnùs*, *čiutlùs* (ir, atrodo, turėjo **čiutras*, -us), rodytų, pvz., lie. *garbùs*, *gerbùs* „tvarkingas, švarus...“, kurie yra vienašakniai su veiksmažodžiais lie. *geřbti* (-ia) „vilkti, puošti, taisyti; valyti, švarinti, ruošti; tvarkyti, slaugyti, prižiūrėti...“, la. *gęřbt* (-bju) „pflegen; kleiden, ankleiden, anziehen, schmücken“. Rūpinimasis, prižiūrėjimas turi švariai laikymo momentą, plg. r. *хóлуть* „ухаживать за кем-чем-н., держать в чистоте, тепле и т. п., лелеять“³; tam tikra prasme dar plg. vo. *sauber* „švarus, gražus, dailus, valyvas; rūpestingas, atsargus, tausojantis, saugojantis“⁴, taip pat lie. *čiuklùs* „dailus, jaukus, malonus“ (plg. jo vedinį *čiùklintis* „gautis, taisyti“), sietiną, atrodo, su *čiùkinti* „gaivinti“, *pra-čiùkinti* „pralinksinti, atgaivinti; (refl.) išaugti, išsitaistyti“, *čiūkotis* (-ojasi) „taisyti (po ligos)“. Būdami padaryti iš šaknies *čiut-* veiksmažodžių (plg. *čiutėti*, *čiutinti*, kuris LKŽ atskiros pozicijos, deja, neturi, bet yra pavartotas, aiškinant žodį *čiūtėlė*) su priesagomis -n-, -l- ir -r-, vardažodžiai *čiutnas*, *čiutnùs*, *čiutlùs* (ir **čiutras*, -us) tokiu atveju atstovautų produktyviam būdvardžių iš veiksmažodžių darybos tipui, plg., pvz., *tuknùs*, *tuklùs*, *tukrùs* : *tùkti* (*tuñka*); *čiupnùs*, *čiuplùs* : *čiùpti* (*čiuñpa*); *mitnùs*, *mitlùs*, *mitras*, *mitrùs* : *mìsti* (*miñta*) ir kt. Vadinas, nuomonė⁵, kad kalbamieji vardažodžiai atsirado slavų kalbų žodžių pamatu (plg. r. *чуютъ*, *чуть* „užuosti;

² Apie jų semantinę ryšį žr. LKK XII 14 t.

³ С. И. Ожегов, Словарь русского языка, Москва, 1973, 796.

⁴ H. Paul, Deutsches Wörterbuch, Achte Auflage, bearbeitet von A. Schirmer, Halle (Saale), 1961, 494.

⁵ Kaip abejonė iškelta J. Balčikonio (žr. LKŽ II¹ 124–5), išplėtota E. Frenkelio (žr. jo LEW 78) ir beatodairiškai priimta LKŽ antrojo leidimo autorių (žr. LKŽ II² 186).

jausti“, *уымкуў* „jautrus“, le. *czuć* „jausti, justī“), negali būti galutinis klausimo sprendimas.

Atrodo, kad šaknies *čiut-* vedinių yra ir daugiau. Antai prolyte **čiut-sl-* galėtų remtis *čiūslius* „dabita, pliuškis“ LKŽ II 183 (jo vedinys *čiūslyti (-ija)* „valyti, dailinti, puošti“; iš atitinkamo, turinčio šaknies ilgąjį balsį vardažodžio greičiausiai yra kilęs iš *čiūslyti (-ija)* „t. p.“). Vardažodinės kilmės (iš kokio nors dabar jau nebesančio **čiusna(s)* iš **čiut-sn-*) greičiausiai yra ir *čiūsnyti (-ija)* „valyti, dailinti, puošti“ LKŽ II 183. Su nagrinėjama šaknimi, be to, siejasi *čiūstyti (-ija, -yja)* „valyti, dailinti, puošti; su apetitu valgyti, šveisti“ LKŽ II 184, kuris irgi yra denominatyvas, plg. *čiustė* (be k.) „išsičiustijusi moteris“. Semantiniai santykiai tarp s. sl. *žrěbьbь* „burtai“: lie. *geřbti*, la. *gęrbt* bei tarp s. sl. *balij* „burtininkas, gydytojas“: r. *балобамь* „lepinti, paikinti“ leidžia, atrodo, nagrinėjamai šakniai priskirti ir *čiūstas, čiustai* (iš K. Sirvydo žodyno) „kerėjimas, žavėjimas“ bei *čius-tas* (be k.) „nuostabus, stebuklingas“. Kadangi dvibalsis *uo* neretai būna žodžiuose, priklausančiuose balsių kaitos *u* eilei⁶, šios šaknies galėtų būti ir *čiūostyti (-o)* „su apetitu valgyti, šveisti“ (dėl reikšmės plg. *čiūstyti* „valyti, dailinti, puošti; su apetitu valgyti, šveisti“, *šveisti* „trinti, valyti, blizginti; godžiai, daug valgyti“) bei *čiūostelėti (-ėja)* „šokinėti, puldinėti (apie ką), pataikauti“ LKŽ II 161–162 (sakinyje: *Teip išsilepino, kad tik šokinėk apie ją, čiūostelėk ją* Pasvalys).

Čia ir galėtume dėstymą baigti, jei nenorėtume į nagrinėjamąjį reiškinį pažvelgti giliau ir plačiau, išsiaiškinanti pačios šaknies *čiut-* / *tut-* vietą lietuvių ir latvių kalbų leksinėje-semantinėje sistemoje ir jos susiformavimą. Bet tuoju pat reikia pridurti, kad tokių klausimų sprendimas susiduria su nemažais sunkumais, daug kas dar palieka neaišku, tačiau iškelti svarstytinus ir tyrinėtinius dalykus, ypač pabrėžiant santykius, esančius tarp vienoje ir toje pačioje leksinėje-semantinėje sistemoje egzistuojančių leksemų, manytume, taip pat yra svarbu.

II

A. Kašarauskos medžiagos rinkinyje „Lituanica“⁷ randame iš Pušaloto užrašytus žodžius: *taūsti (-čia)* „ilgėtis, liūdėti“, *tautà* „ilgėjimasis, liūdesys“ (Koss 161). Šiaip aukštaičių tarmėse dabar plačiau vartojamas *taūsti (-sta)* „(daugiausia su *nu-* ir *už-*) lysti, menkti, nykti, vargti, skursti, gvošti, glumti, alpti“ Alytus, Daukšiai, Geistariškiai, Linkmenys, Mielagėnai, Paringys, Pilviškiai, Prienai, Salakas, Šunskai. Kadangi pastarajame pasirodo reikšmės „gvošti, glumti“, derėtų čia prisiminti ir D. Sutkevičiaus žodyno *ab-tustu* (t. y. *ap-tustu*) „despondeo animum, apglūštu“ (dėl jų reikšmių tarpusavio santykių plg. s. sl. *skrěběti*, s. r. *skřrběti*

⁶ K. Būga, RR II 330 t; LKK XIV (1973) 7 t.

⁷ J. Kruopas, A. Kašarauskos leksikografiniai darbai, – LKK XIII (1972) 195 t.

„liūdėti“, s. sl. *skrōbb*, s. r. *skōrb* „liūdesys“, s.-ch. *skr̃b* „rūpestis“: la. *skūrbt* „schwindling, ohnmächtig werden, bedüselst werden“: lie. *skuŗbti (-sta)* „skursti, neaugti, vargti“). Vakarinėse lietuvių kalbos tarmėse (Alsėdžiai, Eržvilkas, Gruzdžiai, Joniškis, Jurbarkas, Raseiniai, Salantai, Skirsnemunė) žinomas veiksmažodis *nu-taūsti (-sta, -to; -čia, -tė J)* „užmiršti savo giminę, namus, atprasti nuo artimo, atjunki, atšalti, nutolti“. Ta giminė, tie namai, artimieji, nuo kurių atprantama, atjunkstama, atšalama, nutolstama, be abejo, yra žymimi žodžiu *tautà* „giminė, gentis, gens, natio“ (plg. la. *tàuta* „Art, Geschlecht, Gattung; das Volk, die Nation; eine Volksmasse“, pr. *tauto* „šalis, kraštas“)⁸.

Iš gyvosios lietuvių kalbos yra užfiksuota frazių, plg., pvz., J. Jablonskio iš Raguvos užrašytą *nu-taūtes ėriūkas* „... laikosi skyrium, nelinksmas, menkas“⁹, kur semantinė opozicija „užmiršti savo giminę, atprasti, atjunki, atšalti, nutolti“ ir „ilgėtis, liūdėti“ yra įveikiama, kitaip sakant, cituotos frazės turinį galima suprasti ir vienaip, ir antraip¹⁰. Istoriskai ši reiškinį interpretuojant, reikėtų manyti, kad veiksmažodžiai *taūsti (-čia)* „ilgėtis, liūdėti“ ir *nu-taūsti (-sta, -čia)* „užmiršti savo giminę, namus, atprasti nuo artimo, atjunki, atšalti, nutolti“ yra vienašakniai. Šią išvadą galėtume dar paremti tokiu A. Juškos užrašytu ir paaiškintu sakiniu: *Jo širdis nutautė nuo giminės = nuilgėjos, atjunka, numirša, užšala*. Vadinas, *taūsti (-čia)* „ilgėtis, liūdėti“, istoriskai žiūrint, būtų giminingas ne tik su *nu-taūsti (-sta, -čia)* „užmiršti savo giminę, namus, atprasti nuo artimo...“, bet ir su vardžodžiu *tautà*. Šio įdomaus semantinio reiškinio paralelė galėtų būti etimologinis leksemų *liūdėti (liūdi)* „būti liūdnam, sielvartauti“, *liūsti (-ta)* „darytis liūdnam, nelinksmam; būti liūdnam, liūdėti“ ir *liaudis* „žmonės, tauta; minia, didelis pulkas žmonių“, *liaudžià* „didelė šeimyna (tiek savi, tiek svetimi); minia, būrys“, *liaudė* (be k.) „giminė“ (plg. la. *lāudis* „Leute, Menschen“) sugretinimas¹¹. Reikšmių „ilgėtis, liūdėti, būti liūdnam“ ir „gentis, giminė; (savi) žmonės, šeimyna...“ giminingumo ryšį padėtų suvokti la. *sērs* „traurig, trūbe, kummervoll; verwaist, eines Angehörigen beraubt“.

Bet veiksmažodis *taūsti (-čia)* „ilgėtis, liūdėti“ gali būti giminingas ir su leksemomis *tautėti (-ėja)* „saugoti, prižiūrėti“, *tūtinti* „lepinti“, la. *tutināt* „wickeln, (ein) hüllen; verwöhnen...“, lie. *čiūtinti* „labai kruopščiai prižiūrėti, lepinti“ etc., dėl reikšmių santykių plg. pvz., r. *печаль* „жаль, грусть, тоска, скука, сухота, горе, туга, боль души, кручина || Забота, гребта, пёча, усердныя и сердеч-

⁸ E. Fraenkel, LEW 1069–1070.

⁹ LKŽ kartoteka, s. v. *taūsti*.

¹⁰ Plg. dar tai, kaip K. Būga (RR I 380) aiškina A. Juškos sakinį *Avis nu-tautė savo gėrėli* „овца более не тоскует по своем ягнёнке, не дает сосать“.

¹¹ Bet kitaip E. Fraenkel, LEW 378.

НЫЯ ХЛОПОТЫ О ЧЕМЬ, РВЕНЬЕ НА ЧЬЮ ПОЛЬЗУ, ЗАСТОЙ, ЗАСТУПНИЧЕСТВО“¹². Iš čia nesunkiai nueinama prie tų reikšmių, kurias turi *taūsti* (-sta) „lysti, menkti, nykti, vargti, skursti, gvošti, glumti, alpti“, *ap-tustu* „apglūštu“: frazės *už-tautėjo vaikas* „daug ko mokomas, beveik proto neteko, tapo kvailiuku“ (iš Daukšių užrašyta S. Dabušio) veiksmožodinė forma greičiausiai priklauso infinityvui *tautėti* „saugoti, prižiūrėti“, o jos reikšmė yra „glušti, gvošti, glumti“; veiksmožodis *už-taūsti* (-sta) „dėl blogos priežiūros sulysti, sumenkti“, kaip jis užrašytas iš Salako, pakankamai aiškiai rodo, kokių būdu reikšmė „lysti, menkti, nykti, vargti, skursti“ galėjo atsirasti greta reikšmės „prižiūrėti, globoti, rūpintis...“ O *taūsti* (-sta) „lysti, menkti, nykti, vargti, skursti, gvošti, glumti, alpti“ (taigi ir *ap-tustu* „apglūštu“) toliau yra visai pagrįstai, pripažįstant pirminę reikšmę „entwurzelt werden“, siejamas su *tautà*¹³.

Vadinasi, yra visai galimas daiktas, kad leksemos *taūsti* (-sta) „lysti, menkti, nykti, vargti, skursti, gvošti, glumti, alpti“, *nu-taūsti* (-sta, -čia) „užmiršti savo giminę, namus, atprasti nuo artimo, atjunki, atšalti, nutolti“, *tautà* „giminė, gentis, gens, natio“, *taūsti* (-čia) „ilgėtis, liūdėti“, *tautà* „ilgėjimasis, liūdesys“, *tautėti* (-ėja) „saugoti, prižiūrėti“, *ap-tustu* „apglūštu“, *tuténti* „prižiūrėti (ligoni); storai vilkti, kloti, kamšyti“, *tūtinti* „lepinti“, la. *tutinât* „wickeln, (ein) hüllen; verwöhnen...“, lie. *tūtinti* „storai, šiltai rengti“, *čiūtinti* „labai kruopščiai prižiūrėti“, *čiutėti* (*čiūta*) „po miego lovoje snūduriuoti“, *čiūtėti* (*čiūti*) „būti kur susitraukus, kiūtoti“, *čiutnas*, *čiutnūs*, „dailus, švarus, tvarkingas; gyvas, vikrus“, *čiutlūs* „dailus, švarus, tvarkingas“ etc. yra vienašaknės. Baltų *tautà*, *tàuta*, *tauto* ir jų atitikmenys kitose ide. kalbose skiriami¹⁴ ide. šakniai **teu(ə)*- „kilti, pusti, tinti, pilnėti, didėti“¹⁵ (šios reikšmės variantas gali būti „augti“, plg. *kilti* „augti (apie augalus)“, *didėti* „eiti didyn, augti (platėti, storėti)“, pranc. *grossir* „storėti, didėti; augti“), – tai visai galima, nes žmonių būrio, socialinės grupės, bendruomenės sąvoka neretai asocijuojasi su didėjimo, pilnėjimo, augimo idėja, plg. lie. *tūmtas* „didelis būrys, minia, pulkas“: *tumėti* (*tūma*) „tenėti, didėti“, lo. *tumēre* „tinti, pusti“; lie. *liáudis* „žmonės, tauta; minia, didelis pulkas žmonių“, la. *lāudis* „Leute, Menschen“, s. sl. *ljudъ* „tauta“, s. v. a. *liuti* „žmonės“: s. i. *ródhati* „auga“, go. *liudan* „augti“; gr. *πλήθος* „minia“ : *πλήθω* „būti pilnam; pilnėti, pūstis“; lo. *plēbs*, *plēbis* (seniau *plēbēs*) „prastuomenė, prasta liaudis; minia“ siejama su ide. šaknimi **plē-* „pilti, pildyti“ (plg. lo. *plēnus* „pilnas, pripildytas; storas, sveikas, pilnas; gausus; žmoningas“). Iš kitų tipologinių paralelių dar paminėtinas s. i. (vedų) *brahmán-* „daiņius, vaidila; žynys; *brahmanas* (t. y. priklausantis aukščiausiai socialinei grupei)“,

¹² В. Даль, Толковый словарь, III, Москва, 1955, 107.

¹³ E. Fraenkel, LEW 1069.

¹⁴ Lit. žr. E. Fraenkel, LEW 1069.

¹⁵ J. Pokorny, IEW 1080 (idė **teuə-*, **tēu-* „schwellen“).

siejamas su ide. šaknimi **bhelgh-* „tinti, pusti, kilti, didėti“¹⁶ (plg. lie. *belžti*, *-ia* „šlapinti, telžti“, *bilžinas* „milžinas“, r. БОЛОЗЕНЬ „nuospauda, trynė, popūtė; kankorėžis“).

Vadinasi, šakniai **teu(ə)-* „kilti, pusti, tinti, pilnėti, didėti“ turėtų priklausyti ir kitos čia nagrinėjamos lekšemos. Tokiu atveju į kalbamąją žodžių šeimą galima būtų įtraukti ir daugiau leksemų: lie. *čiūtys* „daugybė, didelis skaičius“ LKŽ II 186 (dėl reikšmės plg. go. *managei* „liaudis“: *manags* „daugus, gausus“), la. *tūte* „die Kraft, Energie“ ME IV 283 (dėl reikšmės plg. s. pers. *taumā* „giminė, šeima; jėga, galia“, priklausanti **teu(ə)-* šakniai), lie. *tūta* (be k.) „darbas, vargas“ Tauragnai, *tūtinās* „kas vikrus, judrus, gyvas“ Dusetos (dėl reikšmių plg. *viėkas*: *veikti*: *vikrūs*), lie. *čiūtė* „kankorėžis“ LKŽ II 186 (dėl ryšio su „kilti, pusti, tinti, pilnėti, didėti“ plg. *baūbelis* „skuja, kankorėžis; agurko ar buožės pavidalo augalų vaisius“: *api-baūbti* „apaugti kuo, apželti“, *baūbėti* „smarkiai augti, storėti“; r. БОЛОЗЕНЬ „nuospauda, trynė, popūtė; kankorėžis“¹⁷), *tūtinās* „kas nutukęs“ Antašava, „tinginys, apsileidėlis“ Obeliai, „apsileidęs, nerangus žmogus“ Linkuva, „(adj.) purvinas, dumblinas“ Tauragnai, *tūtà* (-ōs) „lėtas žmogus, retuolis“ Dusetos, *tūtinās* „didelis, ilgas, prastas, atšipęs peilis kiaulėms skersti, duonai riekti, šakaliams skelti“ Biržai, Daukniškiai, Kapsukas, Kupiškis, Kvetkai, Obeliai, Pandėlys, Panemunėlis, Papilys, Rokiškis, Salamiestis, Skapiškis, Vaškai, *tūtinās* „t. p.“ Biržai, Dusetos, Stelmužė, Užpaliai, la. *tutenis*, *tutens*, *tutins* „ein großes Dolchmesser; ein Messer mit einem Holzstiel; ein altes, stumpfes Messer“ ME IV 275, *tūtars* „ein kleiner Getreide- od. Heuhaufen“ ib. 283 (dėl reikšmės plg. lie. *kūpetà*: *kūpti* „kilti, rūgti“, *iškūpti* „iškilti; gerai augti, vešėti, virsti iš dirvos“, la. *kupt* „zusammengehen, gerinnen, gähren, sich ballen“).

Iš slavų kalbų šios šaknies žodžių paminėtini s.-ch. *tūtulja* „gurklys, gūžys“, *tūtlic* „toks kiaušinio pavidalo moliūgas“, bulg. *тўтуля* „šeiva“ (iš **tout-*)¹⁸.

Tokios nemažos giminingų žodžių šeimos konstatavimas leidžia aiškiau įsivaizduoti atskirų nagrinėjamosios šaknies variantų istorinius santykius. Visai galimas daiktas, kad, be variantų *tut-* ir *taut-*, anksčiau baltų dialektuose egzistavo ir variantas (alomorfai) **teu-t-*, susidaręs iš formato *-t-* ir pirminės šaknies **teu(ə)-* ir ilgainiui dėl fonetinės raidos pasikeitęs į **tjaut-* (> lie. *čiaut-*) ir reiškęs „kelti(s), pūsti(s), didėti, didinti ar pan.“ Tokia prielaida nesunkiai paaiškintume varianto *čiut-* atsiradimą lietuvių kalbos lekšemos *čiūtė*, *čiūtys*, *čiūtėti* (*čiūti*), *čiūtinti*, *čiūtėti* (*čiūta*), *čiutrūoti* (-ūoja), *čiutlūs*, *čiutnūs*, *čiutnas*. Šaknies **teut-* dėsninę nyks-

¹⁶ В. Н. Топоров, — Этимология 1970, Москва, 1972, 32 (su lit.).

¹⁷ Kitaip A. Sabaliauskas, — Baltistica VIII (1972) 167. — Žodžio *čiūtė* reikšmė „dygliuotas branktelis, rišamas tarp arklių, sukinkytų poroje, t. y. dygliuotas, nelygus, į kankorėžį panašus branktelis...“ galėjo atsirasti metonimijos keliu.

¹⁸ Л. В. Куркина, — Этимология 1971, Москва, 1973, 77.

tamąjį laipsnį (su balsio *e* eliminavimu) atspindėtų *tut-* variantą turinčios leksemos. Vardažodžiuose ir, matyt, tam tikro tipo veiksmožodžiuose galėjo funkcionuoti iš **teut-* reguliariai apofonijos keliu atsiradęs alomorfai **tout-* (balt. *taut-*). Taigi daug svarstytas ir diskutuotas vardažodžių *tautà, tàuta, tauto* vokalizmas *au* vargu ar galėjo atsirasti fonetiškai diftongui *eu* (plg. go. *þiuda* „tauta“, ilirų asmenvardį *Teuta*) virstant *au* (prieš užpakalinės eilės balsį pagal J. Zubatý arba prieš kirčiuotą užpakalinės eilės balsį, kaip manė J. Edzelynas¹⁹): kad čia veikiausiai būta balsių kaitos, stiprus argumentas yra vardažodžiams *tautà* etc. semantiškai artimos leksemos lie. *čiūtė*, la. *tūte*. Todėl visai galimas daiktas, kad iš veiksmožodinės šaknies **teut-* kilęs vardažodis **toutos* pradžioje buvo „daugus, didelis, visas“ reiškęs būdvardis, kurio moteriškos giminės forma **toutā* vėliau ėmė funkcionuoti kaip abstraktas²⁰.

Atitinkamas to paties šaknies vokalizmo veiksmožodis, iš seno gyvavęs šalia **tautas, *tautā* (plg. go. *þiuda*, s.v.a. *diota*, isl. *þjóð* „liaudis, žmonės“: s.v.a. *diuten* „rodyti, reikšti, aiškinti, versti“, isl. *þýða* „rodyti, reikšti“ ir kt.), greičiausiai buvo *taūsti (-čia, -sta)* „ilgėtis, liūdėti; lysti, menkti, vargti, skursti, gvošti, glumti, alpti“ (jo deverbatyvas galėtų būti *tautà* „ilgėjimasis, liūdesys“). Toks vienodo vokalizmo vardažodžių ir *jo-*kamienių veiksmožodžių sambūvis lietuvių kalboje yra gana dažnas, plg., pvz., *audà, audai* (be k.) : *áusti (-džia), baudà : baūsti (-džia), baūžas : báužti (-žia), blaūzgas : blaūgztis (-zgiasi), blausà, blaūsas : apsiblaūsti (-sia)* etc.

Lie. *taūsti* reikšmę „ilgėtis, liūdėti“, atrodo, reikia suprasti „ilgėtis savo namų, giminės, liūdėti dėl jų“. Tokia reikšmė vartojant šį veiksmožodį galima pastebėti S. Daukanto raštuose: *taūsti (-sta)* „trokšti būti arti namų, darytis artimam“²¹. Vartojamas su privatyvine reikšme turinčiais priešdėliais *nu-*, *už-* ir kt., šis veiksmožodis galėjo įgyti reikšmę, visiškai priešingą minėtajai, t. y. „miršti savo giminei, namus, atprasti nuo artimo, atjunktį, šalti, tolti“. Toks pastarosios reikšmės atsiradimo aiškinimas yra galimas, bet ne būtinas. Privatyvinės reikšmės („būti, darytis svetimam, nutausti ir pan.“) nagrinėjamojoje šaknyje atsiradimas negali būti aiškiamas atsietai nuo kitų ide. kalbų duomenų, kurių vienokia ar kitokia patenkinama interpretacija, savo ruožtu, įeina į ištisą etnokultūrinių (plg., pvz., iš germ. **þeudō* „tauta“ pasidarytą vok. *deuten* „aiškinti“, pradžioje reiškusį „daryti tautai, liaudžiai suprantamą“ ir, kaip manoma, vartotą kalbant apie žynius, iš aukojimo aiškinusius dievų valią) ir lingvogenetinių problemų kompleksą ir, vadinasi, yra anapus lingvistinio straipsnio. Čia tik paminėsime tai, kad senuosiuose latvių raš-

¹⁹ Lit. žr. LKK X (1968) 70–71.

²⁰ Plg. W. Meid, – KZ 79 (1965) 293.

²¹ S. Daukantas, Lietuvių būdas. Redagavo ir žodynėlį pridėjo J. Talmantas, Kaunas, 1935, 355.

to paminkluose (pvz., 1654 m. Mancelio Postilėje) ir žodynuose (pvz., 1683 m. Dictionarium Polono-Latino-Lottavicum) žodžiais *tauta*, *tauti* yra reiškiamos svetimos giminės ir tautos (hebrajai, romėnai ir kt.), bet niekada jais nežymimi savi žmonės, t. y. latviai²². Prie šio semantinio konteksto, matyt, šliejasi ir ta lie. *tautà* reikšmė, kuri yra randama prūsų lietuvių žodynuose (J. Brodovskio, P. Ruigio, Kr. Milkaus, F. Nesselmanno): *Tauta* „das Oberland, Deutschland“ (plg. dar, gal būt, šiai šakniai irgi priklausančius aukštaičių tarmių *tùtė* „teta“, *tūtė* „teta; viešnia“). Be to, su lie. *tautà* „ilgėjimasis, liūdesys“ vieningai siejami r. dial. тыта „liūdesys, nusiminimas“, slov. *túta* „nepatenkintas, visada tylintis žmogus“ pagal čia plėtojamą hipotezę taip pat priklausytų nagrinėjamai šakniai, kitaip tariant, jie būtų baltų *tautà*, *tàuta*, *tauto*, go. *þiuda*, air. *tuath* „liaudis“, osk. *touto* „civitas“ atitikmenys slavų kalbose. Opozicijos „svetimos giminės, tautos“ – „savi žmonės, liaudis“ atsiradimo nagrinėjamojoje šaknyje klausimas toliau, matyt, susisiečia ir su seniausios Europos hidronimijos analizės pamatu H. Krahe's iškelta hipoteze²³ apie Europos praeityje egzistavusią erdvės ir laiko apribotą (II tūkstantmetis pr. m. e. į šiaurę nuo Alpių) politinę bendruomenę (Gemeinde), vadinamą **teuta*, į kurią greta germanų, keltų, italikų, ilirų genčių įėjo ir baltų giminės.

Kaip ten bebūtų, bet tuo tarpu galima dar nurodyti ryškia semantinę paralelę iš indoiranėnų kalbų, kur arijų genčių pavadinimas savo kilme yra susijęs su „kitas, svetimas, tolimas“ reiškiančiomis leksemomis, plg. s. ind. *áryah* „arijų, arijas“, (av. *airyō*, s. p. *arija* „arijų“) : s. ind. *aryáh* „ponas, viešpats, svetingas ponas, viešpats“, *áryah* „šeimininkas“, *aríh* „svetimas, nepažįstamas, svetimtautis“, *áranah* „svetimas, tolimas“, lot. *alius* „kitas“ ir kt.²⁴ (plg. lie. *āliái* „kiekvienas“, *ál-da* „aliai, lig vieno“, *al-víenas* „kiekvienas“).

²² J. P. Locher, Lettisch *tauta*, plur. *tauti* usw.: Varianten des Stammaslautes in ihrer Beziehung zur Wortbedeutung, – Donum Balticum, Stockholm–Uppsala, 1970, 303 tt.

²³ H. Krahe, Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache, Heidelberg, 1954, 65–69.

²⁴ P. Thieme, Der Fremdling im R̥gveda. Eine Studie über die Bedeutung der Worte *ari*, *arya*, *aryaman* und *ārya*, Leipzig, 1938.

LITH. *čiùtnas* "CLEAN, NEAT, TIDY...," *taūsti (-čia)* "TO LONG, TO BE SAD, TO GRIEVE" AND THEIR COGNATES

Summary

The author argues in the paper that the lexemes *čiùtnas*, *čiutnùs* "clean, neat, tidy; frisky, agile, swift", *čiutlùs* "clean, neat, tidy", *čiutėti (čiùta)* "lie in bed, drowse, slumber", *čiūtėti (čiūti)* "sit, lie motionlessly, hide", *čiūtinti* "look after carefully, spoil", *tūtinti* "spoil (by too much tenderness)", *tutėti* "look after (a patient); wrap up, envelop, dress", *tautėti (-ėja)* "look after, take care", *taūsti (-čia)* "long, be sad, grieve", *(-sta)* "grow thin, weaker, feeble, be hard-up, be in distress, want; faint, swoon, be dizzy", *nu-taūsti (-sta, -čia)* "forget one's family, home, break oneself of relatives, fall out, shun", *tautà* "gens, nation" (and its correspondings in other IE languages), *čiūtys* "a large number", *čiūtė* "cone", *tūta* "work, misery", Latv. *tūte* "energy, power, strength", *tūtars* "a small heap, pile of corn, hayrick, haystack", *tutināt* "wrap up, envelop, dress" etc. might be cognate and belong to the IE root **teu(ə)* – "swell, distend".